

XURXO LORENZO E LUCIANO FARIÑA

TRES ESTACIÓNS DE ARTE
RUPESTRE DA SERRA DO LEBOREIRO

(SEPARATA DO NÚMERO 115 DO BOLETÍN NÓS)

REAL ACADEMIA
GALEGA
A CORUÑA

R 8077

Biblioteca

TRÊS ESTACIÕES DE ARTE
REGISTRADA SERVA DO IEBURIRO

XURXO LORENZO E LUCIANO FARIÑA

TRES ESTACIÓNS DE ARTE
RUPESTRE DA SERRA DO LEBOREIRO

(SEPARATA DO NÚMERO 115 DO BOLETÍN NÓS)

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

TRES ESTACIONS DE ARTE RUPESTRE DA SERRA DO LEBOREIRO

POF XURXO LOURENZO e LUCIANO FARIÑA

SITUACIÓN: A Serra do Leboeiro, cuxa cume percorren os fitos da fronteira de Portugal, esténdese, de Norde á Sul, pol-a banda occidental do partido xudicial de Bande (Ourense), acadando dende as outuras do *Penagache*, á cuio pé se dilata o val do Arnoia, deica *Os Castelos*, de Entrimo, lombas coroadas por enormes cóns, que caen sóbor das chairas do río *Pacín*, formando un val rematado pol-o vento do Sul nas Serras do *Quinxo* e *Santa Eufemia*.

Na porción galega da Serra do Leboeiro, atínguense craramente dúas partes separadas entre sí, nos seus derradeiros desenrols, pol-o río *Montaña*; unha, da cal iste río toma o nome, é a máis occidental, vertendo

as suas augas nos ríos *Cobas* e *Olelas* por unha banda e nos *Pacín* e *Montaña* pol-a outra, sendo á ela á que vai seguindo a devandita fronteira portuguesa.

A segunda, chamada *Cabreira*, queda comprendida entre o mesmo río da *Montaña* i-o *Avedela* pol-o orente, rematando, pol-o vento do Norde, na cima das augas do do río *Cadós*, que afluie verticalmente ao Limia por baixo de Bande.

A maior parte de ista Serra da *Cabreira*, que foi a esporrada por nós, áchase compren-

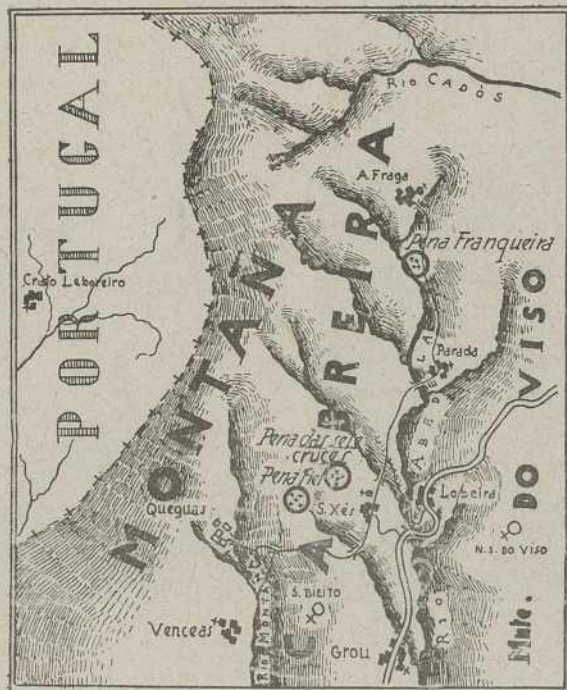
dida dentro do Concello de Lobeira, á escepción da sua derradeira parte Sul que pertesce xa ao Concello de Lovios, na sua parroquia de San Mamede de Grou.

A vertente máis importante é a que cai sóbor do *Avedela*, río que a segue dende o

séu nacimiento, sendo somentes pol-a metade do seu percorrido cando se abre a corga do *Pacín*. Pol-o Norde enlázase, nas outuras da *Fraga*, cos montes de *Taboasas*, que serven de eslabón entre a *Cabreira* i-os montes de *Viso*, no outo chamado *das Motas*. Por baixo sempre do dito punto, i-en sucesións descendentes, seguen os montes de *San Xés*, farados por numerosas corgas que son outros tantos regatos que se

precipitan no *Avedela*, ata as lombas do *San Bieito*, en cuio extremo a paisaxe vaixe faguendo máis rocosa ata acadar os enormes amontoamentos de penedos que son os *Castelos de Grou*, límite Sul da *Cabreira*. N-unha verba: *Montaña*, *Cabreira* e *Montes do Viso*, forman, coma se pode observar no noso mapa, tres escalóns sucesivos e descendentes deica acadar, na derradeira vertente do *Viso* (vento do Leste), o val do *Limia*.

Toda a Serra está cuberta por cativa vexetación, toxo, uceiras, xestas, manchadas

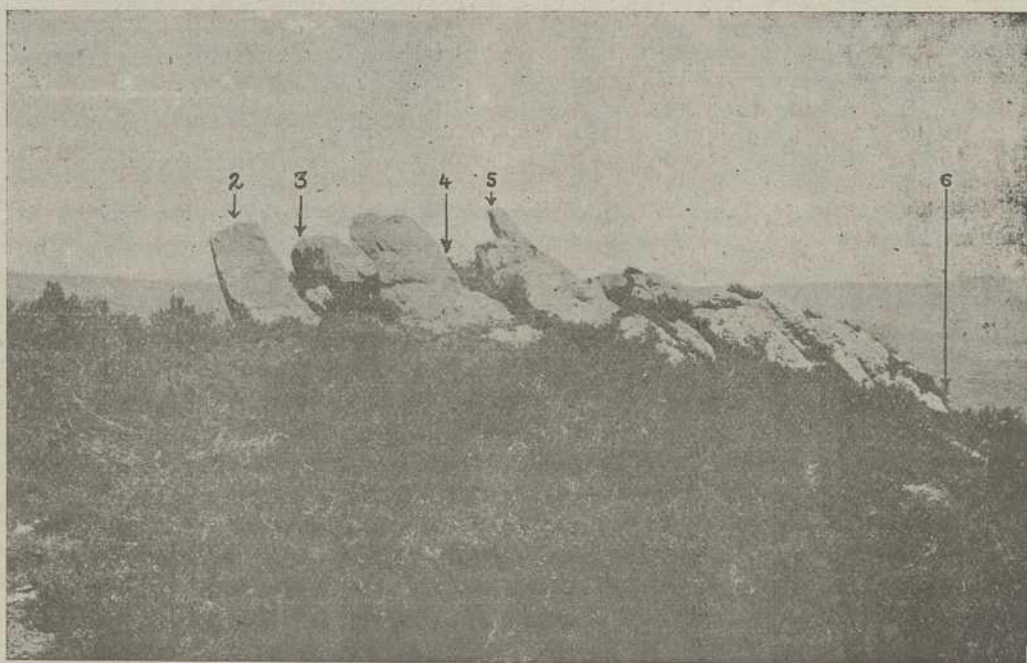

acó i-aló por amontoamentos graníticos; a outra vexetación, carballos, vidos, piñeiros, queda reducida ás riveiras do Avedela, de onde trepa, pol-as corgas da Serra, até a metade, proisimamente, da súa outura.

Toda ista terra ten sido, ao parecer, teatro de un movemento de civilización bastante intenso, que se vai perpetuando no trascorrir dos séculos, deixándonos coma lembranza unha chea de supervivencias, e que ven á resultar intimamente ligado coas outras culturas que van xurdindo ao longo do Limia deica ó seu desaugue no Atlántico.

acadando deica por fronte dos montes de Lobeira, e consta de unha regular cantidade de túmulos, oito de iles escavados, sendo todos dolménicos e téndose atopado algún mobla-xe, como puntas de saeta i-anacos de cerámica riscada e neolítica, antre os cales son notables uns cuia decoración mostra istas industrias intimamente ligadas coas portuguesas da Penha.

A segunda vai dende Bangueses deica á *Vila de Crasto*, xa en terra portuguesa, pola cume do Leboreiro, esprorándose catro das súas mámoas sen atopar n-elas ren de parti-

LAMINA I

Xa en distintas ocasións foron visitados os seus restos arqueolóxicos por estudiosos do noso Seminario. Un de nós mesmos tivemos ocasión de faguer un breve resume do cadro histórico da rexión de que nos ocupamos (1), mais é especialmente Cuevillas o que lle tén adicado máis atención. Iste arqueólogo tén recoñecido i-estudado dúas necrópoles: unha esténdese pol-o outo do Monte das Motas,

á non ser o seu carácter arquitectónico. (1)

Eisiste, ademáis, unha terceira necrópole na falda Leste do Monte do Viso, no lugar chamado *Veiga de Santa Comba*, que consta somentes de dúas mámoas, sen esprorar centíficamente, aínda que xa violadas por algún «buscador de tesouros».

O Seminario de Estudos Galegos ten hoxe

(1).—Xurxo Lorenzo: O foro de Lobeira. Arq. do S. de E. G. T. V.

(1).—Florentino L. Cuevillas: As mámoas do concello de Lobeira. Bibliografía da segunda de istas estacións, no traballo antedicho, publicado no Bol. da Acad. Galega. 1923, páxs. 25-39.

en publicación os castros de ista terra, que ven á resultar unha das de máis elevado porcentaxe de acrópoles de Galiza, dentro do reducido dos seus lindeiros.

Todos estes castros, en número de oito, e á escepción de dous de iles, aparecen seguindo as marxens do río Avedela, dende o seu nacemento deica á sua desembocadura

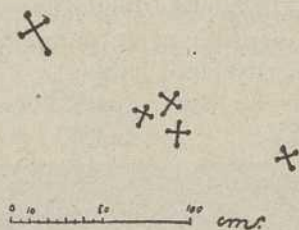

FIG. 1.ª

no Limia. Cóntanse, de Norde á Sul, o *Coto do Crasto*, na Fraga, moi preto da 1.ª das nosas estacións; o *Coto da Vila*, sobor do cal aséntase a cabeza da parroquia de Lobeira; i-o *Castelo de San Adrao*, en Cabaleiros, por riba da confluencia do Avedela i-o Limia. Todos estes castros quedan na banda esquerda do río, figurando outros dous, a *Coroa*, de San Xés, i-o *Crastelo*, en Grou, na banda da dereita.

Hoxe, co achádegó de istas estacións de arte rupestre na rexión, échese un oco que quedaba pra com-pretar o cadro xeral da prehistoria de Lobeira, rama lateral da cultura límica que tan intresante papel xoga no esceario dos nosos tempos vellos.

* * *

ESTACIÓN 1.ª - *Pena Franqueira*. (L. I).

Atópase situada pol-a metade proisimamente i-ã man direita, do camiño que vai dende Parada á Fraga, por riba de unha lomba cuia vertente forma n-aquel lugar a banda esquerda do río Avedela.

A pena, de un esquisto pizarroso moi erosionado pol-a súa cara Leste, é das aquí chamadas *de chapeo*, acadando pol-a tal parte unha outura de úns sesenta metros, á pico, namentras que pol-a outra queda cáse-que rente ao chan, estendéndose pol-o coto n-unha dirección LSL-NNW, e contendo as gravuras na sua cara Leste.

Pol-o vento do NW esténdese o monte deica formar, no seu remate, o coto do *Crasto*, ao cal, de seguro, ten de ser referida unha parte do folklore que se localiza na Pena Franqueira.

Pol-o resto do coto atópanse espallados grupos de penedos da mesma crás que ista, mais de moito menor tamaño, e dous dos cales conteñen tamén gravuras, que n-iste caso hai que considerar englobadas no resto da estación.

Comenzando na dirección do Norte ao Sul, recoñecemos, dentro do recinto descrito, os seguintes grupos de isculturas:

Grupo 1.º - N-unha pequena peneda situa-

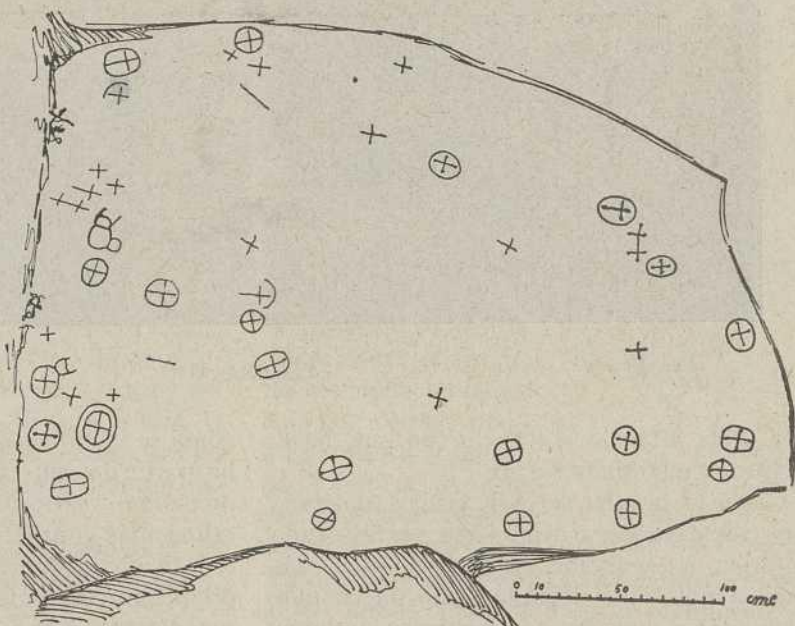

FIG 2.

da á úns cen metros pol-o Norde do grupo principal. (Fig. 1.ª)

Consiste a composizón en cinco cruces, rematadas nos seus brazos por pequenas co-biñas, feitas todas con técnica de fricción

i-agrupadas, tres no meio, namentras que as duas restantes quedan aos lados de iste grupiño central.

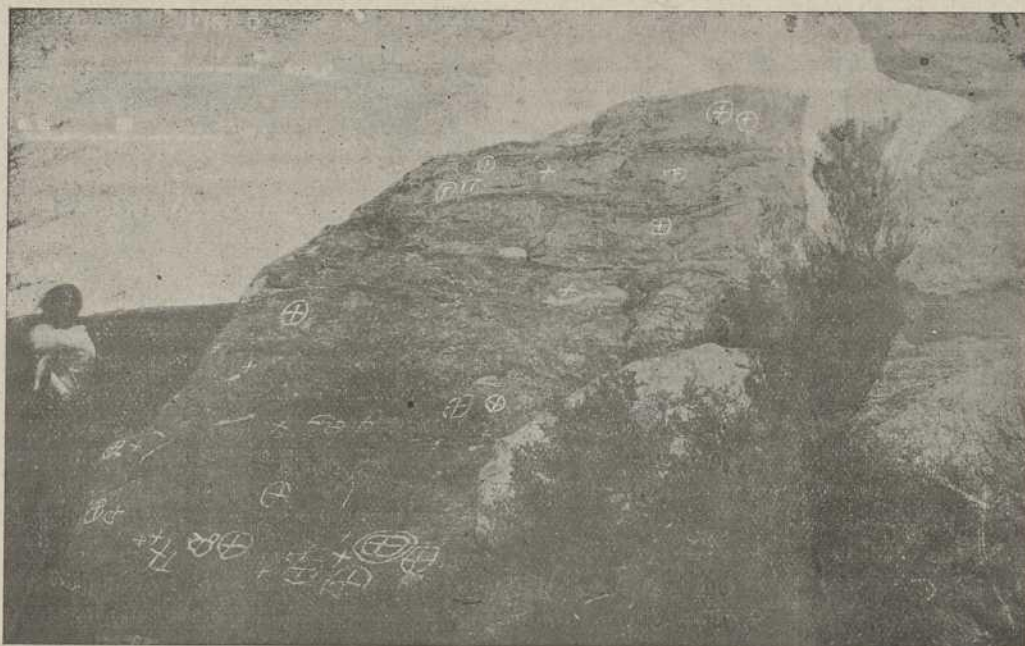
Están ourentadas na súa maoría cara ao nacente, excepto as dúas extremas que se inclinan ao NNL, medindo, por término medio dez centímetros en cada brazo.

Grupo 2.—É o máis importante grupo da estación, atopándose xa no macizo da Pena Franqueira, da cal forma o extremo Norde, i-ocupando toda a extensión de unha grande laxa de tres metros e medio de outa

queda isolada dentro de íl. É notable a forma situada no ángulo inferior dereito da peneda, que consta de dous círculos en vez de un.

Nótase após, unha figura nova na estación que ocupa o centro da parte inferior da laxa e que consiste n-un circuliño central que leva á outros dous, máis cativos, adosados á íl, por riba i-á esquerda, tendo iste derradeiro dúas liñas, sensiblemente paralelas, en tanxencia, por riba e por baixo.

Algunhas de istas cruces cónservan só,

LAMINA II

por dous e medio de ancha na súa base. (Figura 2 e láminas I e II).

Consiste n-unha serie de cruces, dazaseis das cales seguen o tipo visto xa no grupo anterior, á excepción de dúas de elas, das cales a máis outa, situada preto da cúspide da laxa, ten dous brazos verticais, i-a máis baixa, no remate inferior da peneda, ten dous horizontaes. Outras vintecatro cruces atópanse iscritas en outros tantos círculos, que unhas vegadas toman forma elíptica i-outras a de coadrados cos vértices redondeados; n-elas, unhas vegadas os brazos da cruz rematan no círculo envolvente, n-outras

coma se vé nos nosos deseños e lámina, unha parte do seu círculo, atopándose tamén dúas liñas verticais, que serán, sen dúbida, cruceciñas co trazo horizontal esbaido.

A técnica é tamén a do riscado e fricción, do mesmo xeito que en todos os outros grupos das tres estacións, i-o vento dominante o do nacente.

Grupo 3.—A continuación do anterior é tamén no macizo da pena. Consta de nove figuras, dúas das cales, as máis superiores, son do tipo xa visto de cruces pechadas en círculos, nos que rematan os extremos do deseño interior. (Fig. 3 e lám. I)

Por baixo inmediatamente da segunda de istas duas están cinco figuras, catro das cales, que son tres cruces sinxelas i-unha de dous brazos horizontaes levemente blandeados pol-os extremos cara á dereita, arrodean a outra pechada en círculo, que tén catro fochiñas nos extremos dos brazos i-outras duas isoladas á esquerda de elas.

Á dereita de iste grupo hai unha octava figura, que é unha cruz de tres brazos verti-

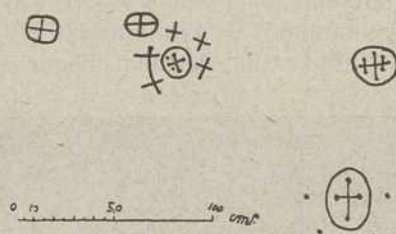

FIG. 3

caes, menores os dos extremos que o do centro, rematadas todas por fochiñas e rodeadas da circunferencia vista xa denantes.

Por baixo de ela está o derradeiro dibuxo, tamén cruz con círculo, mais agora presenta coma novidade os catro buratiños que a rodean pol-a súa metade inferior.

A ourentación do grupo segue sendo tamén a do Leste.

Grupo 4.º—Consta somentes de catro dibuxos do tipo xeral de cruces, duas das cales, as da esquerda, están isoladas, unha cos brazos rematados en fochas, indo as outras duas pechadas en círculos que serven de remate aos brazos dos deseños; na da dereita, os puntos de contacto de tres dos brazos están sinalados con buratos. (Fig. 4 e lám. I)

A ourentación séguese mantendo cara ao Leste; o tamaño, até o de agora, non ten variado sensiblemente.

Grupo 5.º—Situada na parte máis outa do penedo, nun corno que sobresaí do resto, coma se ve craramente na lámina I.

Consta de sete deseños, seis dos coaes están agrupados, quedando o derradeiro só, colocado un metro cara á dereita, sendo, o mesmo que catro dos primeiros cruces isoladas e levando os outros dous círculos da redor. (Fig. 5 e lám. I)

N-iste grupo, a ourentación faise máis imprecisa, careándose máis ao NL.

Grupo 6.º—No remate Sul da Pena; consta de un agrupamento superior, por baixo do cal, e á distintas outuras, hai dúas cruces sinxelas (Fig. 6 e lám. I)

No grupo máis outo, hai tres figuras colocadas á man esquerda; dúas son cruces con dous brazos horizontaes rodeadas de sendos círculos; antre elas queda outra sinxela co seu correspondente círculo.

Por baixo de éstas atópanse outras dúas, o círculo de unha das coaes está xa meio borrado. A súa dereita, tres cruces sinxelas.

N-esta mesma dirección, e máis por riba, aparecen, primeiro, unha cruz c-un anaquinho de círculo; após unha figura (Fig. 6.ª, a), que nós fixemos con liña de puntos porque, tomado un deseño de ela fai xa algún tempo, ao tornar despóis á visitál-a peneda, atopámol-a picada e desaparecido totalmente o seu perfil. Esta figura semellaba unha especie de tridente c-un trazo vertical na parte superior.

Grupo 7.º—Situado xa fora de este agrupamento central, n-unha pequena pedra á cento cincoenta metros de él, pol-o vento do NNW. (Fig. 7).

Ten somentes unha cruz con círculo e outra isolada seguindo en todo, ourentación, tamaño, etc., aos grupos devanditos.

* * *

Indo pol-o vieiro que dende o camiño da Fraga á Parada conduce ao cotó do Crasto, obsérvanse restos de insculturas n-algunhas penedas situadas ás súas veiras; mais estes restos son tan leves e imprecisos que non nos atrevemos á deseñalas. Basta decir

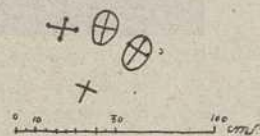

FIG. 4

que as súas formas non engaden ren de novo ao que temos visto en Pena Franqueira, á cuia estación, dada a súa proximidade, hai que consideralas engadidas. N-elas vese tan só craramente unha cruz do tipo xa visto, máis que agora presenta unha marcada ourentación Norde.

* * *

Pol-o que toca ao folklore que se localiza

na Pena Franqueira, tivemos coñecimento, primeiramente, de que as sinaes que n-ela se observan, son as de unha «garda», ou seña de un tesouro enterrado preto de alí, n-un lugar que indican as mesmas cruces. Según a xente, trai noticia d-iste tesouro o libro de San Cipriano ou *Ciprianillo*.

Ademáis, na Pena Franqueira viven os mouros, os caes, cando precisan mercar algunha cousa, van por ela á feira de Lobeira; unha vez un veciño da Fraga emparellou c-un d-istes mouros que viña da dita feira conducindo un porquiño recién mercado i-ao

de San Xés, nos cotos que caen por riba do pobo de Valdemir, pertescentes á mesma parroquia. Ocupa o centro de un penedo que coroa o monte, en cuia ladeira Leste está o pobo devandito, na banda dereita do río Avedela.

A pena é unha laxa de grá corrente, deitada no chan, e de gran tamaño, tendo os gravados no seu extremo superior esquerdo.

Consta de un só grupo, formado por dez cruces sinxelas, espalladas sen orde aparente e cujos tamaños oscilan antre 10 e 15 centímetros, aínda que algunha chegue á aca-

LÁMINA III

chegar preto da Pena o mouro deulle ao fragués unha bolsa chea de diñeiro e desapareceu, deixando, o porquiño, que fuxiu sen que o outro lle poidera botár man.

(Catalogada con F. L. Cuevillas e Xaquín Lorenzo).

* * *

ESTACIÓN II.—*Pena das sete cruces*. (Lám. III e fig. 8).

Atópase situada esta laxa na parte da Serra da Cabreira, que temos chamado Montes

dar 30, como lle ocorre á figura máis outa do grupo.

Aparecen aquí dúas formas novas, que son as situadas na parte máis ourental da peneda. A primeira consiste n-un círculo, por riba do coal está encravada unha cruz de pequeno tamaño. A segunda n-un rectángulo c-un trazo vertical que o atravesa, prolongándose por riba uns 20 cms.; un trazo horizontal convírteo n-unha cruz; o lado inferior do rectángulo prolóngase cara á esquerda, onde outro trazo vertical fai unha cruz.

A técnica de estes deseños é a de fricción, sendo un pouco máis ruda, ou cecáis máis esfarelado o seu contorno, que os dibuxos da Pena Franqueira.

A orientación é cara ao Leste.

Pol-a parte superior esquerda da laxa, ob-

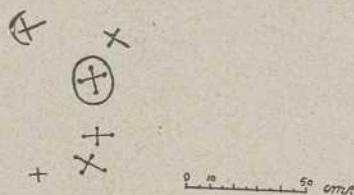

FIG. 5

sérvanse uns signos, feitos por percusión e sin xénero de dúbida moi posteriores ao resto da estación.

Tamén, según a xente, as insculturas de este penedo son as sinaes de unha garda, que xa se tén intentado comprobar, á xuzgar pol-as moitas sinaes de caba que se atopan nos seus arredores.

(Catalogada con F. L. Cuevillas e Xaquín Lorenzo).

* * *

ESTACIÓN III.—Penafiel.—(Fig. 9).

Atópase situada nas outuras de Sabariz, nos mesmos montes de San Xés, devanditos, e pol-a metade da distancia antre a Fraga e San Xés, de cuio camiño queda á man

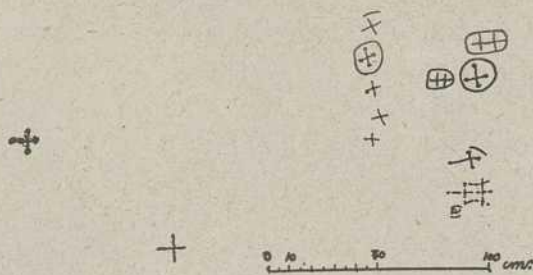

FIG. 6

esquerda, unha miaga apartada, por riba do sitio chamado *Porta Mosteirón*, n-unha peneda granítica, afastada cara atrás no chan.

O único grupo da estación queda na cara Sul do penedo e consta de quince signos cru-

ciformes, á semellanza dos das outras duas estacións, espallados por toda a superficie da peneda, dous están rodeados de círculos i-un terceiro, na parte máis baixa do grupo, con dous trazos verticaes, un máis longo que outro.

A súa orientación é xeralmente a do leste, variando ás veces por limitación da pedra.

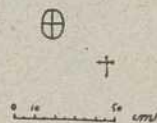

FIG. 7

A técnica do gravado é asimismo de fricción, moi sinxela; están as gravuras bastante estragadas pol-a erosión.

Non poidemos acadar ningún folklore.

(Catalogada con F. L. Cuevillas e Xaquín Lorenzo).

* * *

PARALELOS E OBSERVACIÓNS:

A causa da sinxeleza das formas rupestres que eiquí rexistramos, é cousa relativamente doada situalas dentro de un cadro xeral de tipos.

Podemos agrupalas, tendo en conta a indudable unidade en todo o grupo de estacións, nos tipos seguintes:

I.—Signos cruciformes en xéral:

a) Signos cruciformes cuíos extremos rematan en coviñas. Vemol-as de un xeito escru-siyo en Pena Franqueira. Atópase perfectamente paralelizado iste grupo na Pedra do Demo (Maceda) (1), onde é considerada polos seus descubridores coma sinal de unha vella cristiñización. Poidérase considerar tamén coma forma aprosimada a de Axeitos (A Cruña) (2), aínda que lle falla a coviña inferior e as lateraes adoptan aquí formas rectangulares, formando un tipo de cruz potenziada. Cuevillas e Bouza-Brey dána coma forma antropomorfa de gran estilización. En Viladesuso teñen aparecido formas ou tipos idénticos aos nosos (3) e tamén no monte do

(1).—F. L. Cuevillas e Fermín Bouza-Brey: Prehistoria e folklore da Barbanza. «Nós». - V. - 1928. - 72.

(2).—F. L. Cuevillas e F. Bouza-Brey: Prehistoria e Folklore da Barbanza. «Nós». IV. 1927. fig. 4.^a

Id., id.: Os Oestrimnios, os Saefes e a Ofiolatría en Galiza. Arquivos do S. de E. G. II. p. 70

(3).—P. E. Jalhay: Los gravados rupestres del extremo sudeste de Galicia. - Bol. Com. Mon. Osense. - VII. 1926. p. 378.

Castro (Oia) (1). Vêxase tamén no Monte da Saia (Guimaraes) unha gravura semellante interpretada en Albiella (2) e publicada tamén por Mario Cardozo (3).

b) Síños cruciformes sinxelos nos que se

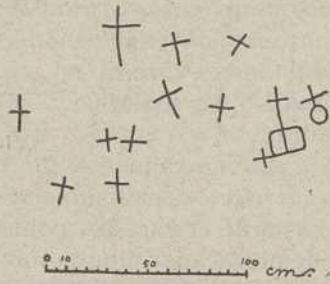

FIG. 8

comprenden tipos análogos aos do grupo anterior, mais que aquí aparecen sen coñiñas terminaes. Os seus paralelos son ben

maes moi esquematizados (1). Na Pedra do Demo (Maceda-Barbanza) téñense atopado figuras cruciformes análogas á estas, aínda que en orde á súa antigüidade teñan sido publicadas non sen certas reservas (2); na mesma estación de Oia e na laxa do Monte do Castro reseña o P. Jalhay (3) unha chea de tipos de compretaidentidade.

c) Síños cruciformes con dous trazos paralelos. As formas semellantes á estas son pouco abondosas; de tipo análogo, aínda que algo diferentes, atópanse na Pedra do Demo (4) e tamén podemos velos bastante perfectos na pena de Vilasuso (5).

d) Síños cruciformes inscritos en figuras circulares. É iste tipo bastante abondoso i-atópanse formas de un, altamente semellante, no Outeiro dos Campiños (Cequeiril) (6) i-en Viladesuso; tamén aparece iste tipo na Cruña. e en Mondariz.

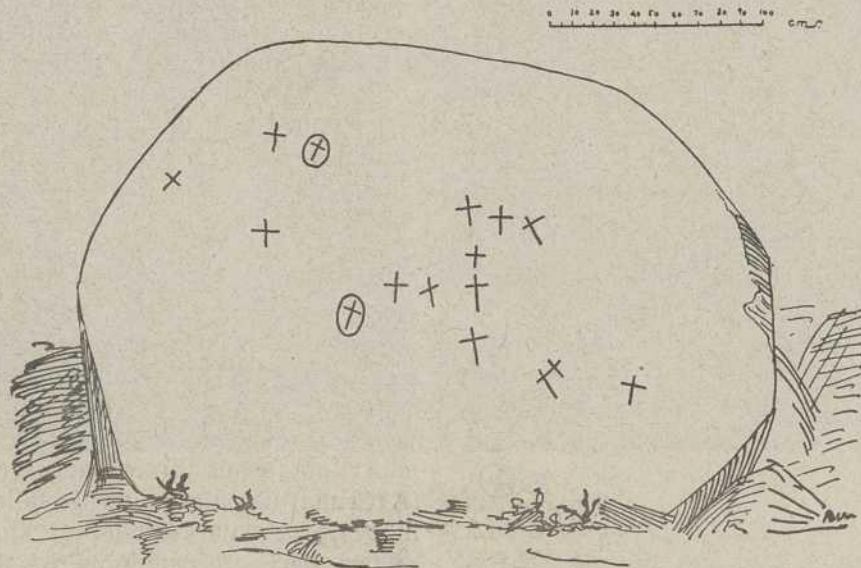

FIG. 9

abundantes. Os máis caracterizados vémoslos en Viladesuso (Oia Pontevedra), na que se consideran coma formas humáns ou de ani-

e) Formas cruciformes rodeadas de dobre círculo. É iste un tipo verdadeiramente

(1).—P. E. Jalhay: Algunos ejemplares de arte rupestre en los alrededores de Oya.- Bol. Com. Mon. Orense.- VIII.- 1929. pp. 308, 311.

(2).—La migration des symboles.- Paris, 1891. pp. 36, 87.

(3).—A última descuberta arqueolóxica na Citania de Briteiros.- Rev. de Guimaraes.- XLII.- 1932. p. 22.

(1).—P. E. Jalhay.- op. e pax. cit.

(2).—F. L. Cuevillas e F. Bouza Brey.- Op. cit.- p. 71. figs. 32, 33.

(3).—Algunos ejemplares . . . -p. 305, fig. 3.

(4).—F. L. Cuevillas e F. Bouza Brey.- op. cit. p. 73. fig. 33.

(5).—P. E. Jalhay.- Op. cit. p. 307 figs. 2 e 5.

(6).—F. L. Cuevillas e F. Bouza Brey.- Op. cit. p. 24, fig. 22

te escaso. Somentes poidemos atopar un paralelo no Outeiro dos Campiños (1).

f) Siños cruciformes cuio trazo terminal fica encravado n-un círculo ou figura sensiblemente circular; pódense ver moi craros paralelos de estas formas en Viladesuso (Oia) (2) e tamén no penedo do Coto de Corno (3).

g) Siños cruciformes rodeados de un círculo e con coviñas dentro e fora de il. A existencia das coviñas serve especialmente pra caracterizar iste tipo que por elo se diferencia das do apartado d). Podemos ver

figuras semellantes en Mondariz (1) e temos tamén outras formas que se lle semellan bastante n-uns penedos preto de Oia (2).

II.—Siños circulares, agrupados n-un só tipo:

Esta forma está considerada pol-o P. Jalhay coma un vehículo. Atópanse formas análogas n un penedo situado antre a Guardia e Oia (3).

III.—Siños rectangulares:

Somentes poidemos atopar un paralelo bastante marcado en Sabroso (4).

(1).—F. L. Cuevillas e F. Bouza-Brey.—Op. cit. «Nos», V 1928, p. 26, fig. 23.

(2).—P. E. Jalhay.—Op. cit. p. 308, fig. 2.

(3).—F. L. Cuevillas e K. As insculturas do Coto do Corno «Nos», VI. p. 6.

(1).—Manuel Martínez Murguía - Peñas con insculturas en Mondariz. Bol. de la Academia Gallega.- VIII, p. 258.

(2).—P. E. Jalhay.—Op. cit. p. 382, fig. 6.

(3).—P. E. Jalhay.—Op. cit. p. 385, fig. 10.

(4).—R. de Serpa Pinto.—Petroglifos de Sabroso e arte rupestre em Portugal, S. E. G.—«Nos», fig. 1.^a

